

Les desigualtats en l'accés als serveis d'aigua i sanejament al món: un enfocament multiescalar*

David Saurí Pujol

Universitat Autònoma de Barcelona
david.sauri@uab.cat

Anna Ribas Palom

Universitat de Girona
anna.ribas@udg.edu

Rebut: febrer de 2022
Acceptat: maig de 2022
Publicat: setembre de 2022

Resum

L'objectiu d'aquest article és aportar elements per a la reflexió al voltant de les desigualtats que es donen entre el nord global i el sud global pel que fa a l'accés a l'aigua i el sanejament en condicions de seguretat, fiabilitat i assequibilitat. Les Nacions Unides ja van declarar l'any 2010 l'accés a l'aigua i al sanejament com un dret humà. Més tard, el 2015, van fixar com un dels seus 17 objectius de desenvolupament sostenible (ODS) garantir per al 2030 un accés universal i equitatiu als serveis d'aigua i sanejament. Ara per ara, però, no s'ha aconseguit una millora en les situacions de desigualtat entre països pobres i països rics, entre àrees urbanes i àrees rurals, i entre la ciutat formal i la ciutat informal. La consecució de l'objectiu 6 inclòs en els ODS de les Nacions Unides comporta ineludiblement la reducció de les desigualtats socials i territorials, sobretot a les grans ciutats del sud global.

Paraules clau: accés a l'aigua; pobresa hídrica; desigualtats socioespacials; objectiu de desenvolupament sostenible 6

* Part de la recerca a la qual fa referència aquest article ha estat finançada per l'Agència Estatal d'Investigació, del Ministeri de Ciència i Innovació (Projecte PID2019-104456RB-C21). Agraïm també els suggeriments d'un avaluador/a que han contribuït a millorar l'article.

Resumen. *Las desigualdades en el acceso a los servicios de agua y saneamiento en el mundo: un enfoque multiescalar*

El objetivo de este artículo es aportar elementos para la reflexión en torno a las desigualdades que se dan entre el norte global y el sur global en cuanto al acceso al agua y al saneamiento en condiciones de seguridad, fiabilidad y asequibilidad. Las Naciones Unidas declararon ya en 2010 el acceso al agua y al saneamiento como un derecho humano. Más tarde, en 2015, fijaron como uno de sus 17 objetivos de desarrollo sostenible (ODS) garantizar para 2030 un acceso universal y equitativo a los servicios de agua y saneamiento. Sin embargo, a día de hoy no se ha conseguido una mejora en las situaciones de desigualdad entre países pobres y países ricos, entre áreas urbanas y áreas rurales, y entre la ciudad formal y la ciudad informal. La consecución del objetivo 6 incluido en los ODS de las Naciones Unidas pasa ineludiblemente por la reducción de las desigualdades sociales y territoriales, especialmente en las grandes ciudades del sur global.

Palabras clave: acceso al agua; pobreza hídrica; desigualdades socioespaciales; objetivo de desarrollo sostenible 6

Résumé. *Inégalités d'accès aux services d'eau et d'assainissement dans le monde : une approche multi-échelle*

L'objectif de cet article est de fournir des éléments de réflexion sur les inégalités qui existent entre le Nord et le Sud en matière d'accès à l'eau et à l'assainissement en termes de sécurité, fiabilité et accessibilité. En 2010, les Nations Unies ont déclaré l'accès à l'eau et à l'assainissement comme un droit humain. Plus tard, en 2015, elles ont défini comme l'un de leurs 17 Objectifs de Développement Durable (ODD) l'assurance pour 2030 d'un accès universel et équitable aux services d'eau et d'assainissement. Cependant, il n'y a pas eu d'amélioration des inégalités entre les pays pauvres et riches, entre les zones urbaines et rurales, et entre la ville formelle et la ville informelle. Atteindre l'Objectif 6 inclus dans les ODD des Nations Unies passe inévitablement par la réduction des inégalités sociales et territoriales, notamment dans les grandes villes des pays du Sud.

Mots-clés : accès à l'eau ; pauvreté en eau ; inégalités socio-spatiales ; Objectif de Développement Durable 6

Abstract. *Inequities in global access to water and sanitation. A multiscalar approach*

The aim of this article is to reflect on the inequalities that exist between the Global North and the Global South in terms of access to water and sanitation, particularly concerning safety, reliability, and affordability. In 2010, the United Nations declared access to water and sanitation a human right. Later, in 2015, this was made one of the 17 Sustainable Development Goals (SDGs) to ensure universal and equitable access to water and sanitation services by 2030. Today, however, there has been little improvement in equality between poor and rich countries, between urban and rural areas, and between the formal city and the informal city. Achieving goal 6 of the SDGs of the UN inevitably involves reducing social and territorial inequalities, especially in the major cities of the Global South.

Keywords: water access; water poverty; socio-spatial inequalities; Sustainable Development Goal 6

Sumario

1. Presentació	3. Reflexions finals
2. Una nova mostra de desigualtat: el fenomen de la pobresa hídrica als països rics	Referències bibliogràfiques

1. Presentació

El 28 de juliol de 2010, l'Assemblea General de les Nacions Unides va declarar l'accés a l'aigua i al sanejament com un dret humà, amb l'afegitó, a més, que aquest dret a l'aigua potable i al sanejament era essencial per a la satisfacció de tota la resta de drets humans. Arran d'aquesta declaració, alguns països com l'Equador o Bolívia van incorporar el dret humà a l'aigua a les seves respectives constitucions, i moltes organitzacions nacionals i internacionals, especialment les orientades al desenvolupament, van assumir la declaració com un element bàsic de les seves actuacions. Fins i tot, des de l'àmbit de les empreses privades de subministrament i sanejament d'aigua, es va celebrar aquesta decisió en no veure cap contradicció entre la gestió privada del recurs i la definició del seu accés com un dret humà.

El consens prou esperable de la declaració de l'ONU afronta, però, una realitat molt preocupant, ja que l'accés a l'aigua i el sanejament en condicions de seguretat, fiabilitat i assequibilitat és una de les mostres més punyents de les desigualtats entre el nord global i el sud global, tal com es pot comprovar ràpidament amb una simple consulta a diverses fonts estadístiques i cartogràfiques (Ritchie i Roser, 2021a, 2021b, 2021c). Aquestes desigualtats en l'accés tenen poc a veure amb l'escassetat d'aigua en termes absoluts, i molt amb els nivells de desenvolupament i de distribució de la riquesa. Amb precipitacions mitjanes deu o més vegades superiors i la presència de rius cabalosos, una part important de la població de l'Amazònia o de l'Àfrica equatorial té problemes d'accés a l'aigua, mentre que àrees desèrtiques o semidesèrtiques com el sud de Califòrnia, Arizona o Austràlia es poden permetre usos sumptuaris com el reg de camps de golf. Així, el consum mitjà d'aigua per habitant sempre és més elevat als països rics que als països pobres.

Segons la Unicef i l'OMS, aigua, sanejament i higiene han de poder estar disponibles d'una manera universal sota certes condicions. Així doncs, un accés bàsic a l'aigua implica una font segura situada a no més de 15 minuts del lloc on es viu; el sanejament bàsic consistiria a poder accedir a un vàter o latrina amb protecció contra la infiltració de l'efluent al sòl, mentre que per higiene bàsica s'entendria l'accés a un rentamans amb aigua i sabó. L'any 2017, només un 29% dels habitants dels països d'ingressos baixos, majoritàriament a l'Àfrica subsahariana, disposaven d'accés a aigua potable en les condicions mencionades anteriorment, mentre que aquesta xifra escalava fins al 96% entre la població dels països d'ingressos alts. Les desigualtats en termes de sanejament encara eren més exagerades. Als països pobres, menys d'una persona de cada cinc tenia

accés a un sanejament segur i fiable, mentre que als països rics gairebé nou de cada deu persones podien disposar d'aquest servei. La crisi sanitària generada per la covid-19 també va posar de manifest les enormes mancances en termes d'higiene. Així, només un 31% dels habitants dels països pobres (26% a l'Àfrica subsahariana) disposaven d'aigua i sabó per rentar-se les mans, una mesura bàsica per evitar els contagis. Com a exemple extrem de desigualtat, l'any 2017 gairebé 700 milions de persones (un 9% de la població mundial) no tenien cap mena d'accés a un mínim de sanejament i havien de defecar a l'aire lliure, especialment a l'Àfrica subsahariana i a l'Àsia del Sud. En conjunt i en termes absoluts, segons l'OMS i la Unicef, més de 2.000 milions de persones al món no disposen d'aigua potable a les seves llars; 263 milions entren 30 minuts o més per accedir a un punt de subministrament d'aigua, i més de la meitat de la població mundial no té accés a un sanejament segur (Unicef-WHO, 2019).

Conscients d'aquests reptes, l'any 2015 les Nacions Unides van establir els anomenats objectius de desenvolupament sostenible (ODS). Es tracta d'un conjunt de 17 objectius que van des de l'eradicació de la pobresa i l'accés i millora de l'educació, la salut i la igualtat de gènere fins a la consecució d'objectius associats a diferents temàtiques ambientals. L'ODS 6 està dedicat a l'aigua i el sanejament i planteja que per a l'any 2030 caldrà garantir un accés universal i equitatiu a serveis d'aigua i sanejament a un preu assequible. És un objectiu molt més ambiciós que els establerts en les agendes anteriors de les Nacions Unides des del moment que proposa aconseguir no només aquesta universalització de l'accés als serveis d'aigua i sanejament, sinó també considerar tots els components del cicle de l'aigua, incloent-hi la gestió, les aigües residuals i els serveis dels ecosistemes (ONU, 2015).

Arribar al 2030 amb aquest accés universal és un objectiu difícilment assolible, malgrat que cal reconèixer els progressos que s'estan fent, sobretot amb relació a ampliar les xarxes de subministrament d'aigua potable a les ciutats en ràpid creixement del sud global. S'ha de recordar que, si bé el creixement demogràfic s'està alentint arreu del món (per bé que el pes de les inèrcies continuï empenyent les xifres cap amunt), el creixement urbà sembla no tenir fre. Entre el 1950 i el 2020, el total de la població urbana del planeta va passar de representar el 30% al 56%, amb projeccions cap a l'any 2100 que apunten a una proporció entorn del 85% (World Economic Forum, 2020). Cap de les ciutats més poblades del 2100 es trobarà a Europa o Nord-amèrica, ni tan sols a la Xina. Caldrà mirar a l'Àsia del Sud i a l'Àfrica subsahariana, on la població urbana ha passat de representar menys del 20% a ser més del 43% entre el 1950 i el 2020, per trobar les futures grans urbs de la Terra. El desafiament que comporta aquest increment per al benestar i la qualitat de vida de la població és extraordinari. En absència generalitzada d'una ordenació urbanística mínima, les grans ciutats del sud global es veuen afectades pel que alguns autors han anomenat *splintering urbanism*, que podríem traduir com a urbanisme escindit, per reflectir una polarització creixent entre la ciutat formal, legal, amb equipaments i serveis, i la ciutat informal, alegal, d'urbanisme caòtic i mancada dels serveis bàsics, entre els quals s'inclou un subministrament d'aigua fiable i segur.

Les desigualtats entre el nord i el sud globals pel que fa a l'accés a l'aigua i el sanejament es reproduïen doncs a escala urbana entre aquests dos models. Les desigualtats en l'accés a serveis bàsics s'arrelen en processos històrics que, en àrees com l'Amèrica Llatina, es caracteritzen per haver generat nivells molt elevats de desigualtat social i que, en el cas urbà, es combinen amb fortes desigualtats espacials. Pel que fa al subministrament d'aigua, les desigualtats entre ciutat formal i ciutat informal es manifesten a molts nivells. En primer lloc, mentre que la ciutat formal està normalment servida per xarxa, a la ciutat informal aquesta xarxa és o bé molt menys densa o bé inexistent, amb la qual cosa les llars es veuen obligades a cercar altres alternatives de subministrament, com fonts públiques, pous o camions cisterna. L'heterogeneïtat de fonts d'accés també implica una heterogeneïtat en termes de qualitat, sovint més incerta que la de l'aigua de xarxa. En segon lloc, el cost de l'aigua de fonts alternatives de subministrament sovint és més alt que el de l'aigua de xarxa, especialment en el cas del transport d'aigua potable amb camió cisterna.

Quan les xarxes de distribució d'aigua potable arriben a les perifèries informals, poden sorgir problemes, com la deficient pressió del sistema o les fuites i altres avaries que malmeten la qualitat del servei. Aquestes incidències també es produeixen a la ciutat formal, però tendeixen a ser més freqüents a la ciutat informal. Les interrupcions en el servei d'aigua corrent són força habituals en països d'ingressos baixos o fins i tot mitjans, i poden ser degudes a molts factors, com la manca o insuficiència de subministrament elèctric, les avaries a les canonades de distribució o la falta de manteniment. Aquests factors es poden agreujar arran de l'expansió de les xarxes, amb repercussions molt serioses per a la qualitat de l'aigua distribuïda en termes de contaminació per intrusió d'aigua des de fora de la canonada quan la pressió és baixa; per la reproducció microbiana derivada de l'estancament a l'interior de la canonada, o per l'emmagatzematge d'aigua a les llars com a resposta a un subministrament poc segur encara que en condicions higiènicament problemàtiques.

Les deficiències en quantitat i sobretot qualitat de les xarxes d'abastament (que no es tenen en compte en el grau de compliment de l'ODS 6 en termes d'extensió de les xarxes) expliquen la forta penetració de l'aigua embotellada o en saquets a les grans ciutats dels països en via de desenvolupament. L'aigua embotellada es considera un producte sumptuari, i el seu consum es concentra en les classes més benestants. Ara bé, quan l'aigua de xarxa o d'altres fonts no convencionals no té una qualitat prou segura, els residents i sobretot els residents als barris d'ingressos baixos tendeixen a prendre aigua embotellada. Així, per exemple, en ciutats com Jakarta (9 milions d'habitants), més d'un 70% de la població consumeix aigua potable embotellada o en bossetes per beure i fins i tot per cuinar, malgrat l'important expansió de les xarxes de proveïment durant els darrers anys. En canvi, en barris rics amb un millor servei d'aigua potable, la dependència de l'aigua embotellada és menor. Per això, els residents als barris amb més ingressos paguen comparativament menys per l'aigua que els residents als barris més pobres. La malfiança en la qualitat de l'aigua de xarxa (potser més que una qüestió purament vinculada a l'estatus social) fa que els països del món amb un consum més ele-

vat d'aigua embotellada per càpita no siguin els més rics, sinó països d'ingressos mitjans com Mèxic o Tailàndia, on gran part de la població pot considerar que l'aigua de xarxa no té qualitat suficient i resultar fins i tot perillosa per a la salut. Igualment, el consum d'aigua embotellada pot ser comparativament més elevat a les llars amb menys ingressos d'alguns països desenvolupats com els EUA també per la manca de confiança en la qualitat de l'aigua de xarxa.

Si l'accés a l'aigua i al sanejament pot ser deficient i incert a les ciutats, la situació a les àrees rurals dels països pobres és encara més precària. Les dades disponibles de les àrees rurals de l'Àfrica subsahariana indiquen que el 66% de les llars situades al grup del 20% més pobre accedeixen a aigua provinent de fonts no segures, però és que fins i tot en el grup del 20% més ric una tercera part tampoc no pot accedir a fonts fiables. En contrast amb les àrees urbanes, dues terceres parts les llars més pobres poden accedir a aigua segura, per bé que només el 5% té accés a aigua de xarxa. Pel que fa a les llars urbanes més riques, fins al 94% té accés a aigua segura, en gran part procedent de xarxes d'abastament.

Altres formes de desigualtat, com per exemple les de gènere, s'encavalquen amb les desigualtats d'ingressos. A les àrees rurals, dones i nenes són gairebé sempre les encarregades de portar aigua a les llars, tasca que implica haver de recórrer en molts casos distàncies considerables sense la garantia que l'aigua recollida sigui sempre sanitàriament segura. Altrament, les dones han de cobrir necessitats específiques com les derivades de la higiene menstrual de manera segura i digna. Moltes dones i adolescents veuen com aquestes necessitats s'ignoren per manca de recursos, amb el resultat de pràctiques molt precàries en sanejament i higiene, amb l'afegitó que aquestes pràctiques deficientes en mares podien repercutir en la salut dels infants i la proliferació de malalties letals. En estudis citats per l'informe de la Unicef-OMS (2019), les instal·lacions destinades al sanejament i la higiene de les dones sovint es consideren brutes, insegures i poc accessibles. Una queixa recurrent és la manca de panys a portes dels vàters i latrines, fet que priva les dones de seguretat i intimitat.

Com ja havia posat de manifest abans la literatura crítica sobre desastres naturals, les múltiples causes d'inseguretat en l'accés a l'aigua potable i el sanejament també es poden explicar per la intersecció de diferents condicions en termes de gènere, edat, raça o ètnia, educació i ingressos, entre d'altres. La que podríem anomenar inseguretat hídrica a les grans urbs del sud global es manifestaria també a escales diferents (districte, barri, llar i finalment a l'escala individual o del cos mateix). Així, les desigualtats en un accés segur a l'aigua també afectarien els membres d'una llar, sobretot les dones i nenes, que, en les pràctiques quotidianes, poden veure com les seves necessitats específiques passen a un segon pla davant les necessitats d'altres membres de la mateixa llar.

2. Una nova mostra de desigualtat: el fenomen de la pobresa hídrica als països rics

Per bé que en una proporció molt menor, les desigualtats en l'accés a l'aigua, el sanejament i la higiene també existeixen als països rics. Així, la idea molt

extensa que la població d'aquests països gaudeix d'aigua segura i assequible xoca amb una realitat ben diferent. Hom calcula, per exemple, que als EUA hi ha unes 600.000 llars —que representen més d'1,5 milions de persones— que no disposen d'aigua corrent. A més, moltes àrees rurals no tenen garantida una aigua de boca sanitàriament segura. Col·lectius molt específics —com ara els treballadors temporers en feines agrícoles en llocs com Andalusia o les àrees mediterrànies de l'estat espanyol; certs grups del poble gitano en països com Hongria o Romania; els refugiats als camps grecs; els desnonats que viuen en pisos ocupats sense serveis, o, més generalment, els sensellar de grans ciutats europees— no tenen un accés regular i segur a aigua i sanejament, malgrat restar exclosos del recompte de la població mundial mancada d'aquests serveis. Per tant, en termes quantitius, la manca d'accés a aigua i sanejament es concretaria en xifres relativament petites, però significatives en un context de països desenvolupats. Molt més importants són les desigualtats derivades de la capacitat de pagament pels serveis d'aigua i sanejament en el que es coneix com a *pobresa hídrica* —amb molts punts de contacte amb la pobresa energètica—, tot i que encara està relativament poc estudiada. Com en el cas de l'energètica, la pobresa hídrica és una manifestació de la pobresa en termes generals que l'any 2017 afectava gairebé una quarta part de la població europea. El context de crisi entre el 2007 i el 2017, especialment greu als països de l'Europa meridional, unit a un augment de preus i impostos de l'aigua, va motivar en llocs com l'estat espanyol un important increment del nombre de llars que no podien afrontar el pagament dels serveis d'aigua i sanejament.

Les estimacions quantitatives de la pobresa hídrica als països rics són escasses quan es comparen per exemple amb la pobresa energètica. Alguns càlculs assenyalen que les llars europees dediquen entre un 0,3% i un 1,2% dels seus ingressos de mitjana a satisfer els rebuts de l'aigua. En canvi, si es pren com a referència el decil amb menors ingressos, el rebut de l'aigua pot suposar fins al 8% dels ingressos de la llar. La Unió Europea insisteix que el pagament dels consumidors ha de reflectir el principi de recuperació de costos, que és una premissa fonamental de la Directiva Europea de l'Aigua de l'any 2000. És responsabilitat dels estats membres que aquest principi es posi en pràctica, com ho és assegurar que els que no poden pagar siguin degudament atesos mitjançant subsidis o altres mesures de suport. En conjunt, a Europa, els talls en el subministrament d'aigua a les llars que no poden satisfer els rebuts no són una opció freqüent, i menys encara en situacions sanitàries com les derivades de la covid-19. A més, en alguns països, els talls estan prohibits per a llars declarades vulnerables com a conseqüència de l'aprovació de lleis contra la pobresa energètica i hídrica, com ara la que el Parlament de Catalunya va aprovar l'any 2015.

Als EUA, en canvi, els forts increments del preu de l'aigua en algunes ciutats, causats per la necessitat de renovar unes infraestructures obsoletes en risc creixent de fallida, estan afectant la capacitat de pagament de les factures a les llars amb menys ingressos, amb la qual cosa els talls en el subministrament es multipliquen. Com en altres casos, aquest problema és un exemple de la fallida

d'un sector públic que no pot afrontar ni el finançament d'infraestructures bàsiques (els costos del qual s'han de repercutir directament en els usuaris) ni la provisió d'ajuts als sectors socials més desfavorits. A més, alguns estudis pronostiquen que l'increment del preu de l'aigua podria arribar a comportar que, d'aquí a pocs anys, més d'una tercera part de les llars del país tinguin dificultats per pagar els rebuts.

Un darrer exemple de les desigualtats en l'accés a l'aigua i el sanejament està determinat per la recent crisi sanitària, econòmica i social provocada per la pandèmia de la covid-19. Aquesta crisi ha fet aflorar un cop més les múltiples vulnerabilitats de la població rural i urbana del sud global, sobretot la que s'amuntega en els assentaments informals de les urbs en ràpid creixement. Una qüestió crítica per evitar els contagis és la higiene (Unicef-WHO, 2020), però cal recordar que només un 38% de la població dels països pobres té accés a una higiene bàsica conformada per aigua i una pastilla de sabó. A més, les densitats de població dels assentaments urbans informals poden ser molt elevades (especialment a l'Àsia), amb la qual cosa resulta difícil mantenir tant uns hàbits higiènics per a tothom com la necessària distància entre persones. La manca d'un subministrament regular i segur obliga sovint a repartir aigua en camions cisterna o a acudir a fonts públiques, on es poden produir aglomeracions sense la distància social suficient. En aquestes situacions, les dones queden especialment exposades a patir contagis. El confinament de la població adoptat per molts països ha comportat un seguit de problemes en l'abastament d'aigua, com per exemple el descens, i fins i tot la interrupció, de les tasques de manteniment de les xarxes de distribució; dificultats per gestionar fuites o trencaments de canonades, i l'aturada o una forta limitació de l'activitat de serveis mòbils com els camions cisterna. La covid-19 també pot haver agreujat la situació econòmica en moltes llars que no poden pagar l'aigua. Tot i que hi pot haver casos d'interrupció del servei com a conseqüència de la manca de pagament, en general, en molts països s'han prohibit els talls d'aigua per impagament i, a més, en algunes ciutats les empreses han distribuït aigua de franc, especialment als barris més marginals. Altres opcions que s'han pres inclouen moratòries en el pagament dels rebuts o descomptes en els preus. En qualsevol cas, tant als països rics com als pobres, i per a les llars que poden disposar d'aigua però que no la poden pagar, el deute creix i pot esdevenir un problema molt important en el futur immediat tant per a les famílies com per a les empreses.

3. Reflexions finals

Per acabar, convé insistir en la idea que l'accés a l'aigua i el sanejament en el món és fonamentalment una qüestió política (Castro, 2011; Castro et al., 2019). Per molts obstacles tècnics o financers que puguin existir, si l'any 2030 no han millorat les situacions de desigualtat entre països pobres i països rics, entre àrees urbanes i àrees rurals i entre la ciutat formal i la ciutat informal, difícilment s'assolirà l'objectiu 6 inclòs en els ODS de les Nacions Unides.

A més, caldrà actuar sobre aquestes desigualtats en un context de canvi climàtic i disminució probable dels recursos hídrics en molts països del sud global, amb la qual cosa un planejament just i sostenible d'aquests recursos resulta imprescindible. A les ciutats, el planejament haurà de considerar també la contribució dels proveïdors informals, ara per ara imprescindible a les àrees on no arriben les xarxes de subministrament o on aquestes xarxes presenten molts insuficiències. El planejament ha de vetllar perquè l'aigua i el sanejament es proporcionin d'una manera suficient, estable, segura i assumible des d'un punt de vista econòmic. Aquests són reptes que només es podran afrontar amb una forta reducció de les desigualtats socials i territorials, sobretot a les grans ciutats del món en desenvolupament.

Referències bibliogràfiques

- CASTRO, J. E. (2011). «El proceso de democratización de la gestión de servicios públicos esenciales de agua y saneamiento». *Hábitat y Sociedad*, 2, 13-37.
<<https://doi.org/10.12795/habitatsociedad.2011.i2.04>>
- CASTRO, J. E.; KOHAN, G. A.; POMA, A. i RUGGERIO, C. (2019). *Territorialidades del agua: conocimiento y acción para construir el futuro que queremos*. Ciutat Autònoma de Buenos Aires: Fundació CICCUS.
<<https://doi.org/10.23071/j.ctv1xg5hd9>>
- ONU (2015). *Transformar nuestro mundo: la agenda 2030 para el desarrollo sostenible*. Nova York: ONU.
- ITCHIE, Hannah i ROSER, Max (2021a). «Clean Water». *OurWorldInData*. Recuperat de <<https://ourworldindata.org/water-access>>.
- (2021b). «Sanitation». *OurWorldInData*. Recuperat de <<https://ourworldindata.org/sanitation>>.
- (2021c). «Hygiene». *OurWorldInData*. Recuperat de <<https://ourworldindata.org/hygiene>>.
- UNICEF I WORLD HEALTH ORGANIZATION (2019). *Progress on household drinking water, sanitation and hygiene 2000-2017. Special focus on inequalities*. Nova York: Unicef i WHO. Recuperat de <<https://data.unicef.org/resources/progress-drinking-water-sanitation-hygiene-2019/#>>.
- (2020). *Water, sanitation, hygiene, and waste management for the COVID-19 virus: interim guidance*, 23 d'abril de 2020 (WHO/2019-nCoV/IPC_WASH/2020.3).
- WORD ECONOMIC FORUM (2020). *How has the world's urban population changed from 1950 to today?* 4 de novembre de 2020. Recuperat de <<https://www.weforum.org/agenda/2020/11/global-continent-urban-population-urbanisation-percent/>>.

